

Heb je God nodig voor een goed leven?

Dit is een bewerking van een door de auteur gehouden inleiding tijdens de filosofische week die van 21 tot 27 augustus 2016 gehouden is in het IDZO-huis in Saint-Nectaire.

Ingrid Meester

Wie als mens wordt geboren, is in het begin nog niet zoveel. Ik ben geboren in 1970 in Apeldoorn en ik was in dat allereerste begin vooral kind van mijn ouders, zusje van mijn oudere zus, en kleindochter van mijn grootouders. Maar ik werd in de loop van de tijd vanzelf meer. Ik werd ook zus van een jonger broertje, speelkameraadje van buurtkinderen, kleuter op de kleuterschool en leerling. Soms ging het meer worden vanzelf, voor andere dingen heb ik moeite moeten doen. Ik werd namelijk ook student, partner, kringverzorger, moeder, dirigent, rechter, hulpverlener, en ik heb daarmee nog lang niet alles opgenoemd. In mijn leven krijg ik zo allerlei verschillende rollen toebedeeld. In deze inleiding gaat het over de vraag hoe ik al die verschillende rollen zo optimaal mogelijk kan vervullen. In navolging van Paul van Tongeren noem ik het rollen. Niet omdat ik maar iets speel, ik ben mezelf in elke rol. Maar wel omdat ik mij in alle verschillende hoedanigheden aanpas aan de situatie, aan de verwachtingen die mijn omgeving in die hoedanigheid van mij heeft en die ik van mijzelf heb. Elke rol wil ik zo goed mogelijk vervullen en elke rol vraagt andere vaardigheden om dat te kunnen doen. De ene rol gaat mij gemakkelijker af dan de andere. Maar in elke hoedanigheid word ik geconfronteerd met de vraag: hoe kan ik mij in deze rol zo gedragen dat ik zal 'lukken'?

Enige jaren geleden heb ik het boek 'de geografie van goed en kwaad' van Andreas Kinneging gelezen, waarin hij onder meer boeiend over de deugdethiek heeft geschreven. Vervolgens kwam ik op het spoor van Paul van Tongeren, die hier nog veel meer over te vertellen heeft. De deugdethiek blijkt een aansprekende manier van kijken naar gedrag van mensen, om te leren en te ontwikkelen en te trachten op een mooie manier te leven. Dat is namelijk waar het in de ethiek om gaat: om de vraag 'hoe moet ik leven?'. Lange tijd vond men de deugdethiek niet interessant. Misschien door de onterechte associatie met de saaie middelmaat. Want de deugd is toch iets met 'in het midden'? Maar er is op dit moment opnieuw een toenemende belangstelling voor de deugdethiek. En dat is niet verwonderlijk, want het is een springlevende uitdaging om een betere versie van jezelf te worden. Het is oorspronkelijk een seculiere ethiek die houvast geeft om een goed leven te kunnen leiden. Wanneer je zo'n seculiere ethiek in handen hebt, heb je God dan eigenlijk nog wel nodig? Dat is de vraag die ik aan het eind van deze aanleiding ga beantwoorden.

Allereerst zal ik u een en ander vertellen over de eereethiek en de gewetensethiek, omdat dit helpt om de deugdethiek beter te kunnen begrijpen. De deugdethiek past namelijk heel vanzelfsprekend in de eereethiek. Dan zal ik vervolgens ingaan op de deugdethiek, allereerst over de kardinale, of de belangrijkste deugden. Dan volgt een kort intermezzo over het godsbegrip in het christendom. Het ontstaan van het christendom heeft namelijk geleid tot een uitbreiding van de deugdethiek met de theologale deugden die ik dan ook zal bespreken. Tenslotte kom ik toe aan de beantwoording van de vraag in deze inleiding: heb je God nodig voor een goed leven? In deze inleiding baseer ik mij voor een belangrijk deel op het werk van Paul van Tongeren¹ en Andreas Kinneging².

¹ Paul van Tongeren, *Deugdelijk leven, Een inleiding in de deugdethiek*, Sun, Amsterdam, 2003.
Leven is een kunst, *Over morele ervaring, deugdethiek en levenskunst*. Klement/Pelckmans, 3e druk, 2013, Dankbaar, denken over danken na de dood van God, Klement, 2015.

² Andreas Kinneging, *Geografie van goed en kwaad, Filosofische essays*, Spectrum, 2005.

Eerethiek

We nemen een grote stap terug in de geschiedenis en gaan naar de Grieken. De Griekse samenleving was een samenleving waarin de eercultuur centraal stond. Ethiek gaat over de vraag 'hoe moet ik leven?'. De vraag naar een goed leven wordt in de eercultuur beantwoord door de beoordeling 'wat strekt mij tot eer? Hoe moet ik mij zo gedragen dat ik als een eervol mens wordt gerespecteerd?' Uit de Griekse verhalen blijkt hoe belangrijk eer gevonden werd. Goed in de eerethiek betekent: respect afdwingen, hoog geacht worden, bewondering en waardering krijgen, vrees inboezemen. Dit alles leidt tot een eervol leven. Slecht is dat wat leidt tot minachting, respectloosheid, genegeerd worden, of minderwaardig behandeld worden. Het gevolg hiervan is schaamte: je schaamt je over jezelf. In een eercultuur zijn mensen op zichzelf gericht. Maar op zichzelf gericht in die zin dat het altijd gerelateerd is aan het wel of niet 'eervol' worden opgenomen in de samenleving. Je dient je zo te gedragen dat je eer wordt bewezen. De oude Griekse verhalen leren ons hoe je dit kunt doen: door de grootste en de sterkste te zijn. De grootste, krachtigste, moedigste strijder verwerft eer, roem en status. Maar wie niet sterk is moet slim zijn. Ook dat is een manier om eer te verwerven. Tenslotte kon men geroemd worden door goed te zijn voor anderen.

In de eercultuur draait alles om zichtbaar gedrag dat in de ogen van anderen gewaardeerd wordt. Gedachten zijn minder of zelfs niet relevant, want die zijn niet waarneembaar. Niet de mening van alle anderen is daarbij even belangrijk: de waardering van een hogergeplaatst persoon is, uiteraard zou ik zeggen, van groter belang. Essentieel is dat sprake is van een beoordeling door anderen. Het is een norm die wel verinnerlijkt kan worden, bijvoorbeeld door goed te willen doen in de ogen van een naaste die op dat moment niet aanwezig is, of wat verder weg: in de ogen van voorouders. Maar het blijven altijd de (ingebeelde) ogen van een ander waarmee men zijn eigen gedrag beoordeelt. Wanneer de beoordeling aldus verinnerlijkt wordt, is sprake van een bepaalde vorm van geweten.

Mensen hebben in onze westerse samenleving de neiging om de eercultuur vooral bij andere, zogenaamde primitieve culturen te zoeken. Culturen waar eerwraak aan de orde is. Marokkanen die, als het bewijs huizenhoog ligt opgestapeld bij de rechter toch blijven ontkennen dat ze iets hebben gedaan. Hooligans of militairen desnoods. Maar verder speelt eer toch geen rol meer in onze westerse samenleving? Dit is een misvatting. Al lezende en nadenkende ben ik tot de ontdekking gekomen hoe fundamenteel het eergevoel is voor mensen, zeker ook in onze westerse cultuur. Met het ontkennen van het belang van ons eergevoel miskennen we een zeer waardevolle, in elk geval minstens aanwezige factor die medebepalend is voor het gedrag van mensen. Denk bijvoorbeeld aan hoe belangrijk mensen allerlei statusverhogende zaken vinden (auto, baan, huis), competitie op veel vlakken, faalangst en onzekerheid, schaamte waar we ons niet goed raad mee weten. En vooral heel simpel in het verlangen om opgenomen te worden in een groep mensen en van deze mensen waardering te krijgen. In het algemeen worden er een aantal basisbehoeften van mensen omschreven die nodig zijn om gelukkig te kunnen leven. Het gaat onder andere over acceptatie, respect, bewondering, erkenning, waardering. Deze behoeften zijn allemaal te herleiden tot het eergevoel. Mensen zijn immers sociale wezens. Ieder mens wil gezien en gewaardeerd worden, erkenning krijgen voor wie hij is. We vermijden het liefst, of voelen ons ongelukkig in situaties die leiden tot vernedering en afwijzing. Deze situaties leiden tot een gevoel van schaamte. Wanneer je eerlijk naar jezelf kijkt en je afvraagt wat de oorzaak is van een gelukkig of ongelukkig gevoel, blijkt dat dit vaak te maken heeft met het wel of juist niet worden voorzien in die basisbehoeften.

Belangrijk om vast te houden uit de eercultuur zijn twee punten:
Goed is dat gedrag dat in de ogen van anderen strekt tot eer.
Oneervol gedrag leidt tot een gevoel van schaamte over jezelf.

De eereethiek wordt door Andreas Kinneging geplaatst naast de gewetensethiek. Verwarrend daarbij is dat ook in de eereethiek sprake is van een vorm van geweten, maar daar gaat het om het bewustzijn van de mening van niet-aanwezige anderen waar je gevoelig voor bent. In de gewetensethiek gaat het om iets anders. Het christendom gaat uit van de gewetensethiek. In de gewetensethiek vormen ge- en verboden de basis van goed en kwaad, normen die afkomstig zijn van God. Goed is hij die leeft volgens de vastgestelde normen, slecht is hij die normen overtreedt en dit leidt dan tot schuld. Je bent of voelt je schuldig omdat je je niet aan de norm hebt gehouden. Het gaat hier niet alleen om zichtbaar gedrag: ook het innerlijk leven van de mens is van belang, want God ziet alles en kent ook je diepste gedachten. De gewetensethiek ligt ten grondslag aan de moraal, de wetgeving waaraan mensen zich moeten houden. Een probleem bij de gewetensethiek is dat er altijd een buitenwettelijk gebied is. Je kunt immers niet alles bij wet regelen. Alhoewel de wet in beginsel is opgesteld om een rechtvaardige samenleving tot stand te brengen, blijkt rechtvaardigheid soms ver te zoeken, zowel door lacunes in wetgeving, als door creatieve interpretatie en de opvatting om de vrijheid te kunnen nemen om te doen wat je wilt zolang de scheidsrechter het niet ziet.

Dit probleem bij de gewetensethiek speelt geheel niet in de deugdethiek die, zoals ik al zei is ingebed in de eercultuur. Immers, een streven naar een eervol leven omvat niet het voldoen aan vastgestelde normen, zoals in de gewetensethiek die resultaatgericht is, maar is gericht op het eigen maken van een houding die hoogwaardig en voorbeeldig is. Die houding geldt altijd en overal, de deugdethiek is gericht op het proces. Om een klein voorbeeld te gebruiken ter verduidelijking: mijn werkgever heeft voor zover ik weet geen regels vastgesteld met betrekking tot het gebruik van het kopieerapparaat voor privédoeleinden. Ik weet best dat de werkgever geen probleem zal hebben met een enkel kopietje. Dat wordt natuurlijk anders als ik regelmatig grote hoeveelheden zou kopiëren, wat ik ongezien gemakkelijk kan doen. De gewetensethiek leert mij dat ik rustig mijn gang kan gaan, zolang de wetgever mij niet heeft verboden privé te kopiëren. Maar er lustig op los kopiëren, deugt niet! Het is dan vooral mijn eergevoel dat misbruik maken van de situatie in de weg staat. Of, wanneer ik daarentegen ongegeneerd mijn gang ga, gaat het om schaamteloos misbruik.

Mijn moeder leerde mij dat ik mij niets moest aantrekken van wat anderen van mij vonden. Een belangrijke les en tot op zekere hoogte terecht. Maar slechts tot op zekere hoogte, want om samen te kunnen leven met mensen is het wel degelijk van belang dat ik mij iets aantrek van wat anderen van mij vinden. Je hebt de reactie van de ander nodig als spiegel voor je eigen gedrag, om te leren wat nastrevenswaardig is, en om beter, sterker, scherper te worden in wie je wilt zijn. Voor een belangrijk deel leer ik door naar anderen te kijken, hoe ik mij kan gedragen om geaccepteerd te worden, waardering te krijgen, een mooi mens te zijn. Overigens vermoed ik dat mijn moeder dat heel goed wist, maar dat zij mij in haar wijsheid vooral wilde aansporen om moedig en zelfverzekerd te worden en zelf na te denken. Ongetwijfeld zal zij ook wel hebben gevonden dat haar mening boven die van mijn leeftijdgenootjes stond.

Een bekende uitdrukking is 'iets naar beste eer en geweten doen'. Uit het voorgaande blijkt dat dit twee duidelijk van elkaar te onderscheiden kwaliteiten zijn die beiden nodig zijn om goed te kunnen handelen.

Deugdethiek

Het wordt tijd om gerichter te gaan kijken naar de deugdethiek. Daarvoor blijven we bij de Griekse filosofen. De ethiek stelt de vraag 'hoe moet ik leven'. Ik heb benoemd hoe je in het leven voortdurend andere rollen krijgt toebedeeld. Bij elke rol horen, om deze zo goed mogelijk te vervullen, andere vaardigheden of eigenschappen die je nodig hebt. Deugden zijn nu die vaardigheden of eigenschappen die helpen een rol zo goed mogelijk te vervullen. Aristoteles beschrijft de deugd als volgt:

'de deugd is een houding die ons in staat stelt ons handelingen voor te nemen, en die het midden houdt in relatie tot ons, een midden zoals dat bepaald is door een overleg, de rede, en wel zoals een verstandig mens zou bepalen.'

Een ingewikkelde zin, maar wanneer we nauwkeurig naar de verschillende onderdelen kijken, valt het mee. Aristoteles vertelt ons dat de deugd een houding is. Een houding die ons in staat stelt de juiste keuzes te maken. Namelijk steeds de keuze voor het juiste midden tussen twee uitersten. Dit midden is precies dat midden dat door een verstandig mens zal worden gekozen. Deugd betekent virtuositeit of excellentie. Deugden zijn goede eigenschappen, een deugzaam mens is een mens die zo leeft dat zijn of haar leven voortreffelijk, of voorbeeldig genoemd kan worden.

Uitgangspunt in de deugdethiek is dat de mens van nature goed is, compleet met alle eigenschappen die hij heeft meegekregen. Wil de mens tot bloei komen, dan zal hij deze eigenschappen tot ontwikkeling moeten brengen. Dat vraagt kennis vergaren, oefening, aandacht, een leermeester, een goed voorbeeld en tijd om er steeds beter in te worden. Goed gedrag wordt een goede gewoonte, wordt een goede eigenschap en wie zich goede eigenschappen eigen maakt, wordt uiteindelijk een deugzaam mens. Kenmerkend in de deugdethiek is het belang van oefening en het volgen van een voorbeeld. Er zijn deugden die op het terrein liggen van de rede, de intellectuele deugden. Daarbij kun je denken aan enerzijds de theoretische vorm van kennis, wijsheid en inzicht, en anderzijds aan de meer praktische vorm, namelijk de verstandigheid die het handelen stuurt. Naast de intellectuele deugden zijn er ook karakterdeugden. Dan gaat het over de deugden moed en gematigdheid.

Aan de deugdethiek ligt een optimistisch mensbeeld ten grondslag. Het kwaad is gedrag dat nog niet is gelukt, maar de poging is in elk geval wel gericht op het willen lukken. De mens is in staat door eigen handelen tot zelfverwerkelijking te komen. De deugdethiek erkent dat mensen verschillend zijn en daardoor ook verschillende talenten hebben. Het is aan ieder mens om zijn of haar eigen talenten tot ontplooiing te brengen.

Er bestaat geen uitputtend overzicht van alle bestaande deugden. In elke tijd en elke situatie worden er verschillende vaardigheden van mensen gevraagd waarin bepaalde deugden zijn te herkennen. En er zijn altijd weer nieuwe deugden te ontdekken. Paul van Tongeren beschrijft hoe je deugden kunt ontdekken door naar mensen met een bijzondere houding te kijken. Voorbeelden van mensen met een nastrevenswaardig leven. Door naar deze voorbeelden te kijken, is het mogelijk een bepaalde structuur te ontdekken, waaruit je een deugd kunt afleiden. Ik heb bijvoorbeeld een periode lang gezongen in landelijke jeugdcores en gespeeld in het jeugdorkest. Ik heb goed naar de verschillende dirigenten gekeken. Ik zag hoe zij niet ongeveer, maar precies de juiste maat hielden. En ik keek naar de manier waarop zij communiceerden met het koor en orkest. Hoe ze aandacht en concentratie wisten af te dwingen. Ik heb gezien hoe deze dirigenten in staat waren de juiste toon te treffen in het geven van aanwijzingen. Ook al dirigeerde ik toen nooit, ik heb er op latere momenten, toen ik wel dirigeerde, veel profijt van gehad. Deugden die dan aan de orde komen, zijn o.a. geduld, creativiteit, respect, tact, hoffelijkheid, vertrouwen, mildheid en bescheidenheid.

Hoewel er vele deugden zijn worden van oudsher (Aristoteles) vier kardinale - dat wil zeggen de meest belangrijke of voorname - deugden onderscheiden: gematigdheid, moed, verstandigheid en rechtvaardigheid. Ze staan in deze volgorde, omdat men ze zo ook in het lichaam kan plaatsen. De gematigdheid ligt in de buik. Van oudsher is de gematigdheid vooral gericht op voedsel, drank en begeerte. Mateloosheid leidt tot fixatie op een bepaald, beperkt terrein en dit leidt tot egoïsme, ongezond leven en verwaarlozing van essentiële zaken. Daarboven staat de moed, die geplaatst kan worden bij het hart als de bron waaruit de moed ontstaat. Het is eenvoudig om je voor te stellen dat gebrek aan moed veroorzaakt dat iemand geen actie onderneemt waar dat wel nodig is. Voor veel dingen in je leven is moed nodig: om te reageren op onverwachte gebeurtenissen, starten met een nieuwe baan, aangaan en onderhouden van relaties, doorbreken van gewoontes. Daarboven, geplaatst in het hoofd, ligt de verstandigheid. Verstandigheid is nodig om te weten wat de juiste beslissingen zijn. Daarvoor is mensenkennis nodig, maar ook rust om na te denken, nieuwsgierigheid, open staan, je verdiepen in nieuwe zaken en standvastigheid. Tenslotte ligt daarboven de rechtvaardigheid als hoogste deugd. Rechtvaardigheid staat boven de drie andere kardinale deugden in die zin dat de drie andere deugden een voorwaarde zijn om rechtvaardig te kunnen zijn. Het is de deugd die alle andere deugden richt op het algemeen belang.

In de definitie van Aristoteles komt een belangrijk kenmerk van een deugd naar voren, namelijk de deugd kan omschreven worden als een midden tussen twee uitersten. Aristoteles was de zoon van een arts. Men ging er van uit dat er in een gezond lichaam steeds een juist midden moet zijn. De temperatuur moet niet te hoog en niet te laag zijn. dat geldt ook voor het lichaamsgewicht. Niet teveel bloed, maar ook niet te weinig. Zoals dat voor het lichaam geldt, zo geldt dat ook voor gedrag. Steeds moet er het juiste midden worden gezocht tussen twee uitersten. Zo is moed het midden tussen lafheid en roekeloosheid, gematigdheid ligt tussen te veel en te weinig, verstandigheid is het juiste midden tussen domheid en halsstarrigheid en rechtvaardigheid is de deugd die ieder het zijne wil geven. Dat betekent niet te veel, maar ook niet te weinig. Het vaststellen van het juiste midden is geen 'trucje' dat altijd op dezelfde manier opgaat. Het optimale midden is in elke nieuwe situatie weer anders. Dit kan ook niet anders, want er is geen dag, geen moment dat ooit weer op dezelfde manier terugkomt, zoals zo mooi is verwoord door Wislawa Szymborska in het gedicht 'Niets tweemaal', waarvan een fragment.

Niets tweemaal

Niets gebeurt tweemaal en niets zal tweemaal gebeuren. Geboren zonder kundigheden, sterven we dus als onervaren senioren.

Ook al zijn we nog zo hardleers op de grote school van 't leven, geen winter, geen zomer wordt ons nog een keertje opgegeven.

Niet één dag keert ooit terug, twee nachten zijn nooit identiek, geen kus is als een andere, elke oogopslag is weer uniek.³

³ Wislawa Szymborska, Einde en begin, Verzamelde gedichten, uit het Pools vertaald door Gerard Rasch, Meulenhof, 14e druk 2011.

Ik neem de deugd geduld als voorbeeld. Een uitdagende deugd, zeker in het verkeer. Een eerste automobilist is van mening dat autorijden bedoeld is om zo vlot mogelijk van A naar B gaan. Begrijpelijk dat hij vindt dat je de maximum toegestane snelheid ook als het minimum beschouwt. Hij nadert al snel voor zich op de weg een volgende automobilist die totaal andere prioriteiten heeft. Deze beste man is blij dat hij nog tochtjes kan maken en geniet van de mooie omgeving. Irritatie bij de eerste automobilist staat het afwachten van het goede moment in de weg en kan leiden tot gevaarlijke inhaalmanoeuvres, verkeersruzie en ongelukken. Aan de andere kant staat te grote afwachtendheid (waar in ons voorbeeld trouwens niet zo'n grote kans op is) die tot gevolg heeft dat hij kansen om in te halen voorbij laat gaan en te laat op zijn afspraak komt. Je zult geduldig moeten zijn tot het juiste moment daar is. En dat juiste moment is altijd anders, afhankelijk van de weg, de acceleratiesnelheid van je auto, de snelheid van je voorganger, het weer, drukte van het verkeer en ga zo maar door. Maar reken maar dat Max Verstappen er beter in is dan u.

Een belangrijke vraag is waarom je deugdzzaam zou zijn. Waarom zou je al die moeite willen doen? Aristoteles wees er al op dat het zoeken naar geluk een fundamentele drijfveer is voor de mens. Daarbij moet je niet zozeer denken aan het vinden van 'genot', maar aan een dieper gelegen verlangen naar betekenis en zingeving. Geluk staat centraal in de deugdethiek, die gericht is op de zelfverwerkelijking van mensen. Mensen vinden geluk wanneer ze ervaren dat hun leven zinvol en betekenisvol is. De deugdethiek sluit aan bij deze behoefte. Zij daagt je uit een goed mens te worden. Door goed te kijken naar zelfgekozen voorbeelden van mensen die je bewonderenswaardig vindt, en ontplooiing van je eigen talenten word je degene die je wilt zijn.

Het christendom

De deugdethiek laat ik hier even voor wat het is, om een stap in de tijd te nemen. Van de Grieken gaan we naar het begin van het christendom. Waar het mij om gaat is een beeld te schetsen van de Bijbelse god, dat bepalend is voor een toevoeging door het christendom aan de deugdethiek. De reden dat ik hier kort aandacht aan wil besteden is dat het van belang is om de context te begrijpen waarin deze toevoeging is ontstaan én om ons goed te realiseren wat de oorsprong is van het Bijbelse godsbegrip dat nog altijd een grote rol speelt in discussies over religie.

De huidige tijd is een tijd van individualisme en persoonlijke beleving. Dat maakt het lastig om een eenduidige betekenis te geven aan de God van het christendom. Elke opvatting lijkt immers maar een mening die niet meer of minder waard is dan de mening van een ander. Paul Cliteur zet in zijn boek *Moreel Esperanto* echter op scherpe wijze uiteen dat, hoewel ieder natuurlijk vrij is zijn eigen interpretatie te geven aan elke god die hij of zij verkiest, uit de Bijbel toch wel degelijk een zeer duidelijk beeld naar voren komt. Uit de bijbel blijkt dat God almachtig is en dat Hij hemel en aarde heeft geschapen. God heeft de volgende kenmerken. God is één, in tegenstelling tot het polytheïsme. God bestaat op zichzelf en is niet veroorzaakt door iets anders. God is eeuwig. God is de schepper van alle dingen. God is transcendent, dat wil zeggen: gescheiden van zijn creatie. God is almachtig. Hij is de onderhouder van het universum en kan alles doen wat hij wil. God is alwetend. Hij weet alles wat heeft plaatsgevonden en zal plaatsvinden en kent onze diepste gedachten. God is persoonlijk: een wezen met intellect en een wil. God is volkomen goed en de bron van alle moraal. God is heilig en verdient onze verering⁴. Of men nu wel of niet in de hier omschreven God gelooft: het zijn ontegenzeggelijk kenmerken die de God van de Bijbel omschrijven.

⁴ Paul Cliteur, *Moreel Esperanto*, Naar een autonome ethiek, Uitgeverij De Arbeiderspers, Amsterdam, Antwerpen, derde druk, 2007.

Zoals ik al eerder heb genoemd, is de gewetensethiek verankerd in het christendom. God is de bron van de moraal. Goed is wat door God is bevolen. Slecht is wat God heeft verboden. De plicht van de gelovige is om de wil van God te volgen en het goddelijk gebod niet ter discussie te stellen. Cliteur spreekt over de goddelijke bevelstheorie, waarbij de mens de norm voor zijn handelen buiten zichzelf, namelijk bij God legt. Een zeer duidelijk voorbeeld hiervoor is te zien in het verhaal van Abraham die bereid is zijn zoon te offeren. Een – in mijn beleving gruwelijk - verhaal dat in alle drie de theïstische godsdiensten terugkomt en waarvan de boodschap is dat men altijd gehoorzaam moet zijn aan het goddelijk bevel. Dat betekent dat de mens door het aanvaarden van de goddelijke bevelstheorie de verantwoordelijkheid voor het nemen van morele beslissingen buiten zichzelf legt, en aldus niet zelf de verantwoordelijkheid op zich neemt voor zijn of haar handelen.

Velen hebben afscheid genomen van de hier geschetste, persoonlijke God. En dat is helemaal niet zo vreemd, gelet op de tijdgeest waarin sprake is van onttovering en de overtuiging van de eigen maakbaarheid, waarvoor een geloof in een persoonlijke God, gepaard gaande met een grote afhankelijkheidsrelatie, heeft moeten plaatsmaken. Een belangrijke vraag is in hoeverre met het loslaten van de erkenning van een bestaan van God tegelijkertijd iets essentieels verloren is gegaan. Op deze vraag kom ik later terug.

Theologische deugden

Het christendom heeft drie deugden toegevoegd aan de deugdethiek. Naast de kardinale deugden onderscheidt men ook drie theologale deugden (en zo komt men aan de zeven hoofddeugden). Er is een fundamenteel verschil tussen deze twee soorten deugden. Waar bij de kardinale deugden de nadruk ligt op zelfwerkzaamheid en het zoeken naar het juiste midden, is dit bij de theologale deugden helemaal niet aan de orde. De theologale deugden gaan uit van een 'gave', een van God gegeven eigenschap. Dit verschil is zo groot, dat ik zelfs enige moeite heb met het benoemen van beide als 'deugd'. Maar het is toch wel te begrijpen vanuit de idee dat het begrip deugd 'excellentie' of 'virtuositeit' betekent.

Augustinus leefde van 354 tot 430. Hij was kerkvader, theoloog en filosoof. Augustinus werd zich er van bewust dat de rede en het verlangen niet een voldoende verklaring geven voor gedrag. De rede zoekt van nature naar het juiste of de waarheid, en het verlangen zoekt naar het aangename. En toch doen mensen niet altijd het goede, soms tegen beter weten in, of kiezen zij iets anders dan waar zij eigenlijk naar verlangen. Dit, legt Augustinus uit, is alleen mogelijk dankzij de wil. De wil is de kracht die – redeloos – in opstand kan komen tegen het denken en is tegelijk het enige dat helemaal goed kan zijn. Het goede moet niet alleen maar gekend worden, het moet ook gewild worden. Van belang is om te begrijpen dat de wil te onderscheiden is van het verlangen. De wil is in beginsel een ongerichte drijfveer, een drang van de mens zich te manifesteren. Voor het ontwikkelen van de rede is onderricht en oefening nodig: oefenen in de intellectuele deugden (de verstandigheid). Voor het leren sturen van het verlangen is opvoeding en oefening nodig. Het gaat hier met name over de karakterdeugden (moed en matigheid). Maar op welke manier kan de wil gevormd worden? Volgens Augustinus kan de mens dit niet zelf, maar is hiervoor een kracht van buitenaf noodzakelijk: de vorming van de wil gebeurt in ons, zonder ons. Hij omschrijft de deugd als volgt:

'De deugd is een goede kwaliteit van de geest, waardoor een mens juist leeft, die niemand ten kwade gebruikt en die God in ons zonder ons bewerkt.'

Daarmee heeft Augustinus een geheel nieuw element aan de deugdethiek toegevoegd. In de deugdethiek bij de Grieken was het uitgangspunt dat de mens in beginsel goed is, maar nog tot ontwikkeling moet komen door oefening in goede karaktereigenschappen. Dat betekent ook dat iemand die een goed mens is geworden, dit zelf, door eigen inzet, heeft bereikt. Het ging om zelfverwerkelijking door zelfwerkzaamheid. Dit optimistische mensbeeld paste niet goed in het christendom en het toeschrijven van het lukken aan de eigen activiteit al helemaal niet. Het christendom legde immers nadruk op de zondigheid en nederigheid van de mens. Om goed te kunnen doen was de mens volkomen afhankelijk van een (zoals hiervoor omschreven) almachtige en alwetende God. Dat is dan ook de reden van de aanvulling van het christendom op de deugdethiek met de theologale deugden. Het goede in de mens wordt door God tot stand gebracht. De drie theologale deugden zijn geloof, hoop en liefde. Bij deze drie deugden is de wil een essentiële factor. Laten we deze drie deugden eens nader bekijken.

Geloof wordt omschreven als 'weten dat iets het geval is, zonder dat je het kunt bewijzen'. In het christendom gaat het uiteraard over het geloof in God. Echter, uit de omschrijving blijkt dat geloof op vele aspecten betrekking kan hebben. Je kunt geloven in het basisinkomen, alternatieve geneeswijzen, veganisme, kabouters, etc., etc. Signalen die erop wijzen dat je ten onrechte ergens in gelooft, worden willens en wetens genegeerd of weggeredeneerd. Want je gelooft er in! Geloof is tot op zekere hoogte bestand tegen twijfel. Toch kan twijfel uiteindelijk het geloof wel aantasten. Je gaat dan immers ook op zoek naar bevestiging van de oorzaak van de twijfel en wanneer je die vindt, raak je het geloof kwijt.

De wil is een noodzakelijke factor om te kunnen geloven, omdat over het gebrek aan bewijs heen gestapt moet kunnen worden. Hoe belangrijk de wil is bij geloven blijkt wel wanneer kinderen heilig geloven in Sinterklaas, en die gebeurtenissen die erop duiden dat hij niet bestaat resoluut van de hand wijzen of daar logische verklaringen voor vinden. Tot op zeker moment de twijfel doorzet en ze gaan begrijpen dat het allemaal een verhaal is. Bij kinderen die twifelen kun je vaak zien dat als 5 december nadert, het geloof in de heilige weer rotsvast terugkeert. De wil om te geloven doet wellicht ten onrechte de indruk ontstaan dat je hierin zelf sturend bent. Ik weet niet of dat juist is. Soms willen mensen graag iets geloven, en kunnen ze dat toch niet, hetgeen er meer op wijst dat het je overkomt. Of anderszijds: mensen constateren, soms diep teleurgesteld, dat ze het geloof in iets zijn kwijtraakt.

Hoop gaat, zoals Paul van Tongeren mooi verwoordt, over een verwachting die tegen alle verwachting in gaat. Het is geen inschatting dat iets zal gaan lukken, maar eerder een hopen tegen beter weten in. Je zou wat mij betreft ook kunnen zeggen dat hoop de levenskracht is. 'Zolang er leven is, is er hoop', is de uitdrukking, die aan Cicero wordt toegeschreven. Zolang de verwachting vanzelfsprekend is en er geen vuiltje aan de lucht is, is de hoop permanent aanwezig zonder dat we ons daar bewust van zijn. Dan is er 'veel hoop'. Echter, wanneer het spannend wordt of iets gaat lukken, wanneer je zelfs reden hebt te denken dat het niet meer gaat gebeuren, wanneer de hoop vermindert, dan word je je voor het eerst bewust van de hoop, als een diep verlangen naar. We zeggen dat je hoop krijgt, of verliest. Dat illustreert, net zoals bij het geloof, het karakter van de theologale deugd, dat het een kracht betreft die buiten je om gaat. Zoals Thomése schrijft in *Schaduwkind*: 'De hopeloosheid van de toestand wilde niet tot ons doordringen. Hoop is een taai goed. Je hakt het af en het groeit weer aan. Er wordt iets afgenomen, afgesloten, vernietigd en precies op die plek begint de hoop weer te groeien.'⁵

⁵ P.F. Thomése, *Schaduwkind*, Uitgeverij Contact, derde druk 2005, p. 12.

Geloof, hoop en liefde worden vaak in één adem genoemd en dit suggereert dat er een bepaalde chronologische volgorde bestaat. Alsof je eerst in iets gelooft en daarna gaat hopen op, waarna liefde voor ontstaat. Hoewel begrijpelijk, is dit denk ik toch een misverstand. Geloof en hoop liggen niet in elkaars verlengde, maar zijn twee verschillende kwaliteiten die elkaar aanvullen. Het is ook voorstelbaar dat in een situatie het geloof nog steeds kan bestaan terwijl de hoop is verdwenen.

Hoe zit het met de liefde? De liefde waar het in de theologale deugdethiek over gaat, betreft de caritas. Het is de liefde die geeft uit overvloed. Het gaat om naastenliefde, barmhartigheid en vergeving. In de zeven werken van barmhartigheid komt het terug. Het gaat om de liefde voor mensen wanneer dat niet vanzelf gaat. Omdat hij of zij een buitenstaander is, vooral weerstand oproept, sociaal onaangepast is, misschien niets teruggeeft... Het verwarrende is dat de schoonheid van deze liefde doet vergeten dat het er vooral op aan komt als het niet mee vanzelfsprekend is.

Augustinus heeft over de liefde gezegd: 'dilige et quod vis fac', hetgeen betekent: 'als je de liefde hebt, kun je verder doen wat je wilt.' Juist omdat deze liefde belangeloos op de ander is gericht, wordt duidelijk dat hiervoor meer nodig is dan de rede en het verlangen, de drijfveren uit de deugdethiek. De deugdethiek is gericht op de eigen eer. Mijn goede handelen is wel gericht op de gemeenschap, maar dat is omdat ik deel uit maak van die gemeenschap en wanneer het goed gaat met de gemeenschap, gaat het goed met mij. De liefde is van een andere orde. Want 'zij is geduldig en vol goedheid (...) Alles verdraagt ze, alles gelooft ze, alles hoopt ze, in alles volhardt ze.'⁶ Niet verwonderlijk dat Augustinus tot de conclusie komt dat de hand van God nodig is om die liefde, die gericht is op de ander, te kunnen geven.

Verdieping in de theologale deugden roept vragen op. De eerste vraag is hoe om te gaan met de spanning van de grenzeloosheid van deze liefde. De deugdethiek wijst op het belang van het vinden van het juiste midden: niet te weinig, maar ook niet te veel. Is dit een gezonder uitgangspunt dan de plicht om eindeloos en onbaatzuchtig te geven, ook als dit ten koste gaat van jezelf? Of zou het niet ten koste kunnen gaan van jezelf wanneer je die liefde geeft?

Een tweede vraag is: wat kun je eigenlijk met de deugden geloof, hoop en liefde, wanneer het niet mogelijk is (ze zijn immers van God gegeven), ze zelf tot stand te brengen en hierin te groeien? Paul van Tongeren beschrijft hoe de theologale deugden een aanvulling zijn op de kardinale deugden in die zin dat ze een vervolmaking zijn van de deugdzame mens. Kun je, door te oefenen in deugden, de kans vergroten dat de theologale deugden je zullen 'toevallen'? Een belangrijk element dat bij zowel geloof, hoop als liefde naar voren komt is het 'openstaan voor'. Immers, het zijn deugden die je kunnen overkomen. Ontvankelijkheid is essentieel. Ontvankelijkheid is echter wel iets anders dan de zelfwerkzaamheid van, en de actieve houding die hoort bij het oefenen van de deugden. Zou het vervolgens zo zijn dat deze deugden een verdieping zijn van de kardinale deugden in die zin, dat ze een vervolmaking zijn van de deugdzame mens?

De derde vraag is of je eigenlijk wel iets kunt met de theologale deugden, die van God gegeven zijn, wanneer je niet in God gelooft. Allereerst is het mogelijk ontvankelijk te zijn voor de 'gaven', zonder te vooronderstellen dat er ook een 'gever' is. Het is mogelijk een gevoel van dankbaarheid te hebben voor wat je ervaart, ook zonder dat gevoel te adresseren.⁷ Paul van Tongeren heeft voorts een aansprekend voorbeeld gebruikt om de

⁶ 1 Korintiërs 13, vers 4 en 7.

⁷ Paul van Tongeren, Dankbaar, denken over danken na de dood van God, Klement 2015.

theologische deugden ook seculier te duiden. Hij wijst op het geloof in de mensenrechten.⁸ Mensen geloven dat aan de mens, omdat hij als mens geboren is, fundamentele rechten toekomen. Bewijs hiervoor bestaat niet. Integendeel, op veel plaatsen in de wereld wordt dit geloof zwaar op de proef gesteld.

Het voorbeeld spreekt bijzonder aan. Het is inderdaad seculier in die zin dat er geen enkele verwijzing is naar God. Maar het element van een 'gave', het niet-maakbare is daarmee niet verdwenen. In die zin blijft het mijns inziens volledig religieus.

Er is nog een andere wijze om naar geloof, hoop en liefde te kijken. Eén waarbij deze deugden als het ware een voorwaarde zijn om überhaupt iets tot stand te kunnen brengen. Het element van de 'gave' blijft noodzakelijk, want geloof, noch hoop, noch liefde kun je afdwingen. Het zijn als het ware de noodzakelijke ingrediënten om wat men ook maar wil ondernemen, succesvol tot stand te kunnen brengen. Een vrouw wil bijvoorbeeld een schip bouwen. Geloof in de hele onderneming, de pracht van het schip dat zij voor zich ziet, het vertrouwen dat haar schip zeewaardig zal zijn, zijn noodzakelijke voorwaarden. Immers, bewijs daarvoor heeft ze niet. Zonder hoop, de levenskracht, de verwachting dat het project zal slagen, is er geen energie om aan de slag te gaan. En op die momenten dat het tegenzit zal haar verlangen, de hoop naar het voltooien van het schip haar aan de gang houden. Ook de liefde is noodzakelijk. De vrouw zal met liefde voor haar schip, haar ideaal, de tekeningen moeten maken, materialen moeten uitzoeken, geduldig moeten zagen, schuren, verven, soms opnieuw beginnen, construeren, etc, etc. Niet al het werk is even aantrekkelijk. Toch zal zij het doen.

Is het mogelijk een schip te bouwen wanneer één van de drie deugden ontbreekt? Ik denk het niet. Wanneer er geen enkele hoop meer is op het slagen van het project, zal ze het niet meer kunnen opbrengen door te gaan met de klus. Zonder geloof in het plan, zal zij er niet eens aan beginnen. En wanneer de liefde ontbreekt, zullen geloof en hoop niet voldoende zijn om de kracht te vinden de noodzakelijke handelingen te verrichten. In deze zienswijze zijn geloof, hoop en liefde dus niet een 'volgende stap' of vervolmaking, maar zijn ze noodzakelijkerwijs vanaf het begin af aan aanwezig. 'Als ik de liefde niet had, ik ware niets'.

En dan tenslotte: Heb je God nog nodig voor een goed leven?

In het begin van deze inleiding heb ik laten zien hoe de Grieken uitgaan van een positief mensbeeld. Om een goed mens te kunnen zijn heeft de mens allerlei goede eigenschappen gekregen die hij tot ontwikkeling kan brengen. De deugdethiek helpt om een lijn te zien waarlangs je kunt groeien, jezelf kunt uitdagen en kunt leren een 'voorbeeldig' mens te zijn. Daar heb je verder dus eigenlijk geen God bij nodig. Zoals Cicero kennelijk heeft geschreven: 'alles wat je nodig hebt voor een goed leven is de deugd'.

De theologale deugden zijn de door God gegeven deugden. Het gaat in de christelijke leer om het geloof in God, de hoop op God en de liefde van God. Daarbij speelt de erkenning dat je de kracht om iets voor de ander te doen, puur voor de ander, het geloof waarmee je over de beperking van je denken heen kunt komen en de hoop waar eigenlijk geen hoop meer is, niet in jezelf kunt vinden, maar dat daar God bij nodig is. Ik heb besproken dat de theologale deugden ook seculier kunnen worden geduid, waarbij het religieuze element overeind blijft staan: de beleving van geloof, hoop en liefde kun je

⁸ Paul van Tongeren, *Leven is een kunst, Over morele ervaring, deugdethiek en levenskunst*. Klement/Pelckmans, derde druk, 2013, blz. 169.

uiteindelijk niet zelf maken. Het is een gave of genade die je overkomt. Dat geldt ook voor bijvoorbeeld dankbaarheid of vergeving, die je dochters zou kunnen noemen van de theologale deugden. Je kunt je best doen om er dicht bij te komen. Maar of je het gevoel van dankbaarheid kunt aanraken, of je werkelijk kunt vergeven, daar ga je niet over.

Daarmee komen we op het punt waarop mensen afhankelijkheid ervaren door het besef dat je niet alles in je leven zelf kunt sturen of kunt maken. Hoe mooi de deugdethiek ook is, en hoe de deugden ook kunnen uitdagen een betere versie van jezelf te worden, ik zie vooralsnog weinig ruimte voor de diep beleefde ervaringen die wel de kern van mijn menszijn raken. Deze ervaringen zijn vaak moeilijk te benoemen, maar ik denk dat ze universeel zijn en raken aan het goddelijke in die zin dat je ervaart dat het buiten je om gaat. En dat je er deel van bent. Precies daarom is het ook zo moeilijk te benoemen. Maar het is Abel Herzberg wonderwel gelukt in het boek 'Drie rode rozen':

Want alles is fragment.

*Al door het zeggen van het woord
deelt men, scheidt men en schendt
het alomvattende, dat men niet kent,
dat ik aanwezig weet of alleen maar vermoed,
dat ik niet uitspreken kan en toch uitspreken moet,
dat mij beheerst en mij te luisteren gebiedt.
Maar als ik zoek en luister, dan vind ik het niet.⁹*

Herzberg schrijft 'dat ik niet uitspreken kan en toch uitspreken moet'. Maar waarom zou dat moeten? Deze vraag zou ik willen beantwoorden met een vraag ter overdenking. Zou het zo kunnen zijn dat pas door het onder woorden brengen, het benoemen van gevoelens en ervaringen, hoe onvolkomen ook, deze gevoelens en ervaringen 'worden'? Ongeveer zoals mijn biologieleeraar op de middelbare school de noodzaak om namen van bloemen te leren verdedigde: "Pas als je hebt geleerd hoe de bloem heet, zal je hem ook zien wanneer je buiten bent. Dan fiets je ergens en zie je ineens: 'een gele lis'. En hoe meer je over die bloem hebt geleerd, hoe meer het voor je betekent." Deze overweging is de reden dat ik een al eerder gestelde vraag aan de orde heb laten komen, namelijk of er met het loslaten van het geloof in het goddelijke het risico bestaat dat daarmee ook iets essentieels verloren zal gaan. Namelijk het daardoor ook niet meer benoemen van hetgeen in eenzelfde begrippenkader thuishoort, denk bijvoorbeeld aan genade, dankbaarheid, eerbied, ontzag, vergeving.

Ik heb geprobeerd die ervaringen te benoemen, die verder gaan dan emoties. Ze raken aan een diepere laag die achter de emoties ligt. Op zoek naar ervaringen die in hun diversiteit samen onder woorden brengen waar het dan over gaat, kwam ik tot de volgende zes begrippen: verwondering en verbijstering, kwetsbaarheid, verlangen, overgave en verbinding. Wat deze ervaringen gemeen hebben is dat ze het ik verbinden met de ander of het grootse andere. De verwondering bij het werkelijk zien van de ander en het zien van de grootheid om mij heen is de oorzaak van het voelen van mijn kwetsbaarheid. Ik ervaar een gevoel van verbijstering als ik zie wat mensen elkaar aan kunnen doen. Verbijstering voel ik ook bij het zien van natuurgeweld. Mijn verlangen is gericht op de ander en het andere, want ik verlang altijd naar iets of iemand. Dat verlangen is blijvend: als een verlangen is vervuld, komt er een nieuw verlangen voor in de plaats. De mens 'hunkert naar hetgeen hij zien zal en wenst terug wat hij eens zag'. Mijn kwetsbaarheid of mijn verlangen naar, dwingt mij tot het loslaten van de controle om tot overgave te komen, om de verbinding aan te kunnen gaan.

⁹ Abel J. Herzberg, Drie rode rozen, Uitgeverij Querido, tweede druk, 1976, p. 110.

De zes begrippen die ik heb genoemd, heb ik vervolgens op de volgende manier teruggebracht tot drie kernbegrippen: verwondering en verbijstering zijn twee kanten van dezelfde medaille: het zijn ervaringen die mij confronteren met mijn kwetsbaarheid. De verwondering bijvoorbeeld bij het aanschouwen van de geboorte van nieuw leven, zo pril en kwetsbaar, doet ook beseffen dat je eigen leven eindig is. Dat geldt ook voor de verbijstering bij het zien of ondergaan van natuurgeweld, of geweld dat mensen elkaar aandoen. Het gevoel van kwetsbaarheid is het gevolg van de beleving van verwondering en verbijstering. Naast kwetsbaarheid is er als kernbegrip het verlangen en de overgave. Deze drie: kwetsbaarheid, verlangen en overgave hebben als gemeenschappelijk kenmerk dat ze beleefbaar worden in de relatie tussen ik en de ander of het andere. Het element verbinding is de overkoepelende factor. Steeds opnieuw en slechts in die verbinding vindt het beleven van mijn menszijn plaats.

Verrassend is dat er opvallende overeenkomsten zijn wanneer deze drie begrippen – kwetsbaarheid – verlangen – overgave- naast de theologale deugden geloof, hoop en liefde worden gelegd. Het zijn geen synoniemen, maar ze liggen in elkaars verlengde. Om te geloven is overgave nodig. Want je kunt immers niet bewijzen wat je toch zeker weet. Het draait hier om het basale vertrouwen in dat waarin je gelooft. Pas wanneer je ergens voldoende vertrouwen hebt, kun je de eigen controle loslaten om je over te geven aan dat wat je dan overkomt. Ook hoop en verlangen zijn niet hetzelfde. Denk alleen al aan de mogelijkheid dat je geen enkele hoop (meer) hebt dat een groot verlangen wordt vervuld. Maar toch, je hoopt nooit op iets waar je niet naar verlangt. Dat betekent dat de hoop wordt gestuurd door het verlangen. En tenslotte, het zien van de kwetsbaarheid van de ander én de beleving van mijn eigen kwetsbaarheid zijn de drijfveer om de verbinding met de ander aan te willen gaan.

Deze verbinding kun je het goddelijke noemen. Het is opmerkelijk dat juist de woorden God en liefde, die beiden duiden op het hoogste, ook allebei zoveel verwarring opleveren omdat ze op zoveel verschillende manieren worden gebruikt. Wat betreft het woord 'God' is het wellicht met name de traditie (zoals beschreven) die in onze seculiere samenleving op veel weerstand stuit. En toch, zoals ik heb laten zien, is het noodzakelijk om woorden te vinden voor dat wat ons ten diepste raakt. Noodzakelijk vanuit een diepgevoelde behoefte aan zingeving en omdat dóór het benoemen het bewustzijn hiervan ook groter wordt. Ik heb een poging gedaan zelf woorden te vinden die als seculiere variant goed bruikbaar zijn. Deze overdenking helpt tenslotte bij het beantwoorden van de vraagstelling aan de hand van vijf stellingen.

1. Voor een goed leven, dat wil zeggen, om een voorbeeldig mens te worden, volstaat de deugdethiek. Voorwaarden zijn goede voorbeelden, opvoeding en veel oefenen.
2. Mensen ervaren in hun leven kwetsbaarheid, hebben verlangens en komen tot overgave in verbinding met de ander en het andere. Deze verbinding, voor wie dat wil 'het goddelijke', raakt de kern van het menszijn.
3. Volgens de deugdethiek kan een mens alleen maar deugdzaam genoemd worden wanneer hij *in zijn omgeving* uitstekend functioneert, dat wil zeggen wanneer hij rechtvaardig en verstandig om gaat met de ander en het andere.
4. Het element van verbinding met de ander en het andere als wezenlijk kenmerk van het menszijn, blijkt zo de basis te zijn voor de deugdethiek.
5. Door aandacht te besteden aan de verbinding met de ander en het andere, wordt dit relevanter in je leven en word je een deugdzamer en gelukkiger mens.

© Ingrid Meester

E-mail: ingrid.meester@gmail.com

Ingrid Meester (1970) is enige tijd werkzaam geweest als logopedist en leerkracht in het basisonderwijs. Daarna heeft zij rechten gestudeerd in Tilburg. Zij is geïnteresseerd in filosofie en maakt sinds enkele jaren deel uit van Quo Vadis, een gespreksgroep van filosofie-liefhebbers. Voorafgaand aan het schrijven van deze inleiding heeft zij zich samen met haar man, Hans Tiemersma, verdiept in de deugdethiek. De tekst kwam tot stand na uitvoerige gesprekken die zij hier samen over hebben gevoerd.